

Кошман П.Р. (Мазыр, Беларусь)

ВОБРАЗЫ ПРАСТОРЫ І ЧАСУ ЯК КАТЭГОРЫІ МЕНТАЛЬНАСЦІ (ПАВОДЛЕ ФАЛЬКЛОРУ УСХОДНЯГА ПАЛЕССЯ)

Самабытнасць прыродных, кліматычных, гістарычных умоў, характэрная для нашай краіны, заклала ў мінулым фундамент беларускага этнасу, вызначыла тыя прасторава-часавыя каардынаты, у рамках якіх выпрацавалася традыцыйная мадэль быцця беларусаў. Яе асноўныя прынцыпы, выражаныя ў цеснай знітаванасці чалавека з акаляючай мясцовасцю і ва ўзгодненасці ўкладу яго жыцця з прыроднымі рытмамі, з’яўляюцца ў цэлым агульнымі для ўсёй Беларусі і адрозніваюцца толькі сілай выражэння асобных дэталёў на рэгіянальным узроўні. Так, на Палессі названыя рысы агульнабеларускага быцця праяўляліся яшчэ больш выразна, дзякуючы частковай ізаляванасці краю ад вялікага свету. Прыродна-геаграфічны фактар абумовіў засяроджанасць жыццёвых інтарэсаў палешука найперш на сваім асяроддзі існавання, рух якога ў сваю чаргу цалкам суразмерваўся з цыклічнасцю каляндарнага часу і непаспешлівасцю ходу мясцовай гісторыі. Так, малюнкi жыцця палескай вёскі XIX – пачатку XX стагоддзя пакідалі ў многіх з яе наведвальнікаў адчуванне адкрыцця нейкай забытай цывілізацыі, якая жыве ў сваім асобным часе і асобнай прасторы. Напрыклад, М. Улашчык, які патрапіў у канцы 20-х гадоў XX ст. у вёску Радзілавічы на Тураўшчыне, пісаў “Радзілавічы неяк прыгняталі. Быў ліпень – гарачае, сонечнае лета, але тут усё нават і ў гэту пару было шэрае. Балоты, лес, чорная вёска. Людзі, якія апранаюцца, ядуць, жывуць амаль так, як у эпоху Усяслава Полацкага... Жыццё замкнёнае. Як памятаюць сябе радзілаўцы, з іх вёскі выехалі толькі двое мужчын. Усе мужчыны былі на вайне, шмат што бачылі, але зараз нікому не прыходзіць у голаў што-небудзь змяніць у сваёй вёсцы. Там асобны свет, а тут Радзілавічы. Жыццё ў гэтай вёсцы неяк цісне, гняце” [1, с. 264].

Адасоблены ўклад жыцця мясцовага насельніцтва спрыяў даволі працягламу захаванню тут архаічных спосабаў вымярэння прасторы. Ч. Пяткевіч у кнізе “Рэчыцкае Палессе” (1928 г.) сведчыў, што “адлегласць калісьці вызначалі чалавечым крыкам ці валовым рыкам, але ўжо ў канцы 7-га дзесяцігоддзя мінулага стагоддзя вымяралі з дапамогай вярсты і мілі” [2, с. 273], а яго сучаснік А. Сержпутоўскага прыводзіў прыклад выслоўяў “На валоў рык не будзе” [3, с. 14], “На сабачы брэх мо будзе” [3, с. 86], якімі палешукі акрэслівалі адлегласць. Этнаграфічныя і фальклорныя даследаванні XIX–XX стагоддзяў паказваюць, што ў гадавым коле часу палешукі, як і ўсе беларусы, арыентаваліся з дапамогай назіранняў за сонцам, месяцам і сістэмай каляндарных царкоўных свят, з дапамогай якіх прадказвалі надвор’е і будучы ўраджай, а таксама рэгламентавалі тэрміны пачатку і заканчэння розных відаў сельскагаспадарчых работ. У аснове гэтай традыцыі, паэтычна аформленай ў безлічы выслоўяў і актыўна

задзейнічанай ў быцце сучаснага беларуса, ляжыць сімвалічны сэнс. Гэта комплекс цесна звязаных язычніцкіх і хрысціянскіх уяўленняў, якія з часоў глыбокай старажытнасці вызначаюць падзел прасторава-часовага кампанента ментальнай карціны свету беларуса на абыдзенную (*profanum*) і сакральную (*sacrum*) сферы. У абрадава-песенным комплексе, які суправаджае гадавыя і сямейныя этапы быцця беларускага народа, сакральная сутнасць уласціва найперш гэтак званым лакатыўнаму і тэмпаральнаму кодам [4, с. 5], прадстаўлення праз тыя прасторавыя (парог, печ, хата, покуць, царква, могілкі і інш.) і часавыя атрыбуты (кругаварот Сонца, квадры Месяца, дні тыдня і г. д.), што звязаны з рытуальнымі дзеяннямі і ў пэўнай меры абумоўліваюць іх змест. Гэтыя сакральныя прасторавыя і часавыя вобразы ляжаць у аснове традыцыйнай народнай культуры беларусаў, у тым ліку і палешукоў.

Для насельнікаў вёсак сучаснага Мазырскага Палесся, па сведчанні даследчыкаў, тыповай з'яўляецца тая тэндэнцыя, калі час-*profanum* абмяжоўваецца перыядам “столькі, колькі я жыву”, а час-*sacrum* прадстаўляюць бінарная апазіцыя “колішні” – “няколішні”, аб'яднаная паняццем “спракавеку” і канцэпт “свята”, якія найперш азначае забарону на працу [5]. У многім гэткае размежаванне суадносіцца з традыцыйным уяўленнем беларусаў адносна часовага кампанента свайго быцця. Уласцівае светапогляду сучасных жыхароў Мазыршчыны імкненне да ідэалізацыі “колішняга” часу з'яўляецца адзнакай той кансерватыўнасці, якая заўсёды была ўласціва паляшчускай грамадзе: “Даўней было складней”, “Даўней людзі жылі не тужылі”, “За даўнейшыя часы елі й каўбасы” [3, с. 129]. Прычым такі поступ часу, калі кожнаму наступнаму пакаленню будзе жыць цяжэй, лічыўся заканамерным: “Дзяды не зналі бяды; насталі ўнукі, набяруцца мукі” [3, с. 129]. У сваю чаргу вызначэння значнасці святочнага дня адбывалася ў адпаведнасці з сутнасцю адзначанай падзеі і канчаткова акрэслівалася ў забароне выконваць нейкія віды працы, або патрабаванні зусім нічога не рабіць. У народным светапоглядзе парушэнне гэтых святочных канонаў разглядалася вялікім грахам, за які чалавек абавязкова будзе пакараны. Гэты сюжэт, вядомы па ўсёй Беларусі, сустракаецца і на Мазырскім Палессі. Мясцовая легенда расказвае пра чалавека, які выйшаў араць поле на Вялікдзень і быў пераўтвораны разам са сваімі валамі ў каменні, што і зараз ляжаць каля вёскі Гурыны [6, с. 356].

Разам з тым сам момант пачатку працы на зямлі быў для беларуса-палешука надзвычай святочнай падзеяй, якая суправаджалася пэўнымі ўрачыстымі рытуаламі, скіраванымі на забеспячэнне багатага ўраджаю: “Ідучы першы раз араць, гаспадар старэнно ўмываецца й надзявае чыстую бялізну, каб збожжэ было чыстае ад зелья” [7, с. 87]; “Яшчэ колькі-небудзь дзён да арання гаспадар запрагае ў соху валюў, бярэ з сабою хлеб, соль дайдзе з валамі ў поле на праведы, паганяючы іх свяцонаю вярбою. Там ён абойдзе гоны, паложыць хлеб і соль на складзе й засыпле зямлёю”

[7, с. 87]. Такія адносіны сведчылі аб моцных традыцыях культу зямлі, ад шчодрасці якой цалкам залежаў дабрабыт селяніна. Вобраз зямлі з’явіўся для беларусаў-палешукоў важнейшай прасторавай катэгорыяй іх ментальнай карціны свету, якая лічылася сапраўднай святыняй. “Акрамя зямлі, для палешука, – адзначаў Ч. Пяткевіч, – не існуе нічога, з чым бы ён мог гэтак яднацца, што б, акрамя крыжа, шанаваў больш, чым гэтую маці-зямлю” [2, с. 303]. Прыродная сутнасць зямлі надавалі яе вобліку ў народным светапоглядзе персаніфікаваныя жаночыя рысы: “На вясне грэх зямлю біць; яна бярэменна на вясне, пускае плод”; “Грэх зямлю біць – яна наша матка” [8, с. 162]. Відаць, з такога міфалагічнага атаясамлівання з цягам часу развіўся звычай параўнання зямлі з роднай маці, які ўвасобіўся нацыянальнай літаратурай ў паняцце радзіма-маці. У традыцыйным светапоглядзе жыхара Палесся катэгорыя “радзімы” трактуецца надзвычай вузка, атаясамліваецца з той мясцовасцю, дзе ён нарадзіўся і дзе жыве ўвесь свой век. Цэнтральным пунктам паляшукскага вобраза свету з’яўляецца яго родная хата, з якой пачынаецца і заканчваецца жыццё, двор, урэшце вёска. З гэтымі вобразамі паляшук ідэнтыфікуе свой свет, за межамі якога пачынаецца ўжо чужая прастора, дзе няма ўпэўненасці ў сваіх сілах: “Калі каняка пырхае яшчэ на месцы ці на дарозе, покуль яшчэ *свая зямля*, та ў дарозі пашчасціцца, а калі за ваколіцаю, дзе *чужая зямля*, та будзе прыгода або які-небудзь прыпадак” [7, с. 113]. Сваю жыццёвую прастору паляшук лічыў найлепшай, але іншым гэтак меркаванне не навязваў, сцвярджаючы разнастайнасць як галоўную характарыстыку людскога свету: “Што сяло, то нораў, што край, то абычай” [3, с. 169].

У замкнутым свеце палескай вёскі выпрацоўвалася не толькі свая іерархія каштоўнасцей, але і складалася свая сістэма геаграфічных і гістарычных ведаў. Выяўленая ў мясцовым фальклоры, яна акрэслівала ў прасторы і часе традыцыю існавання дадзенага лакальнага свету. Яго першапачатковым момантам звычайна была гісторыя заснавання вёскі, а змест вызначаўся своеасаблівым уключэннем у нетаропкі, размераны ход мясцовага часу нейкіх выключных падзей. Пры гэтым рэальнасць спалучалася з міфалагічнымі ўяўленнямі, якія вызначалі ў мясцовым хранатопе прыродныя аб’екты, звязаныя, як лічылася, са звышнатуральнай сілай. Найчасцей такая роля адводзілася балотам і гарам, што заканамерна, паколькі паводле беларускай міфалогіі, яны былі ўтвораны чортам. У легендах і паданнях палескіх вёсак гэты агульнабеларускі сюжэт адаптаваўся да канкрэтнай мясцовасці, звязаўся з яе рэаліямі і нават аказваў уплыў на лад жыцця сялян. Так, даследчыца народнай культуры Палесся А. Васільева, апісваючы ў 1879 г. ваколіцы вёскі Бяседкі Мазырскага павета, адзначала: “Из болот одно называется “Раздзеры”. Оно наводит на жителей суеверный страх, оно окружено лесом и так топко, что провалившийся туда скот всегда пропадает, даже и с людьми бывало несколько несчастных случаев. Понятно, что жители стали приписывать

все это проказам волшебников. А есть и такие, которые уверяют, что видели, как из самой глубины болота выходит желтый зверь, с человеческими руками и в одно мгновение схватывает забредшее туда животное, раздирает его и уносит в глубину... За селом возвышается курган “Рябчина могила”; здесь бы могло быть хорошее пастбище для скота, но здешние крестьяне туда боятся ходить, говоря, что похороненная в кургане волшебница Рябка выходит из своей могилы и стоит на холме в виде белого столба” [9].

Некаторыя з палескіх легенд маюць, па сутнасці, аднолькавы сюжэт і адрозніваюцца толькі геаграфічнымі назвамі. Так, народная гісторыя ўзнікнення пясчаных узгоркаў каля вёскі Бялёў апавядае, што “ведзьма з Карастына ляцела з мяшком пяску і хацела Жыд-возера засыпаць, але певень заспяваў, і баба пясок на зямлю ўпусціла; з таго спосабу гэтыя горы” [6, с. 162], паўтараецца ў мазырскай тапаніміцы, дзе паводле падання “чорт неяк вельмі разлаваўся на Мазыр і пастанавіў яго дарэшты знішчыць. Дзеля гэтага ён схапіў вялікую гару і панёс, каб ськінучь уночы на зьненавіджаны ім горад. Аднак калі магутны Рым выратавалі гусакі, дык Мазыр... нечакана выратаваў ранічны певень. Пачуўшы пеўня, чорт, як заўсёды, спалохаўся і ўпусціў гару, што, зваліўшыся па-за горадам на зямлю, набыла ягонае імя – Шайтан” [10, с. 29].

Такім чынам, вобразы прасторы і часу, выражаныя ў фальклорнай традыцыі Усходняга Палесся, падкрэсліваюць знітанасць рэгіянальнага і нацыянальнага быцця Беларусі і сведчаць аб такіх рысах традыцыйнай ментальнасці палешука, як кансерватызм, прывязанасць да роднага краю, схільнасць да міфалагізаванага мыслення.

Літаратура

1. Улашчык, М. Тураўшчына / М. Улашчык // Хроніка Убарцакага Палесся / аўтар-уклад. А. І. Атнагулаў. – Мінск, 2001. – С. 263–267.
2. Пяткевіч, Ч. Рэчыцкае Палессе / Ч. Пяткевіч. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. – 672 с.
3. Касько, У.К. Палескі дзівасіл: Бел. нар. прыказкі, прымаўкі, выслоўі: са скарбніцы А.К. Сержпутоўскага / У.К. Касько. – Мінск.: Выш. шк., 2005. – 383 с.
4. Санько, С. Прадмова / С. Санько // Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – С. 3–11.
5. Чувак, С. Канцэпт “спракавеку” ў ментальнаснай карціне свету жыхароў беларуска-ўкраінскага памежжа / С.Чувак // Літаратурнае Палессе ў постацях і лёсах: матэрыялы Міжнар. навук. канф. – Мазыр: УА МДПУ, 2005. – С. 56–60.
6. Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 544 с.
7. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. – Мінск, 1998. – 301 с.
8. Moszynski, K. Polesie wschodnie / Moszynski K. – Warszawa, 1928. – 328 s.
9. Васильева, А. Село Беседки / А. Васильева // Минские губернские ведомости. – 1879, – № 29.
10. Віцьбіч, Ю. Плыве з-пад Сьвятое гары Нёман / Ю. Віцьбіч. – Мінск, 1995. – 89 с.